

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه باقر العلوم (ع)

دانشکده: الاهیات

رساله جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته: فلسفه و کلام اسلامی

عنوان:

حقانیت و نجات از نظر علامه طباطبایی (ره) و شاگردان او

استاد راهنما:

دکتر سید محمود موسوی

استاد مشاور:

دکتر مهدی زندیه

نگارش:

رحیمه حسن زاده

اردیبهشت 1391

تقدیم به:

حق جویان! آنانکه روح را با نوای حق، می آریند تا در آن گل های نجات
را به نظاره بنشینند!

تقدیر و تشکر

شکر شایان نثار ایزد منان که توفیق را رفیق راهم ساخت تا این پایان نامه را به پایان برسانم و با تشکر فراوان از زحمات اساتید محترم، دکتر سید محمود موسوی، استاد راهنما و دکتر محمد مهدی زندیه، استاد مشاور و همهی کسانی که به نوعی در به انجام رساندن این تحقیق، مرا یاری نموده اند.

چکیده

انکار ناپذیری وجود ادیان متعدد از طرفی و بطلان حقانیت ادیان در عرض یکدیگر (پلورالیزم دینی از جنبه‌ی نظری) که به واسطه‌ی ادله‌ی برون دینی و درون دینی اثبات می‌شود، انحصارگرایی در باب حقانیت را نتیجه می‌دهد که با توجه به ملاک‌هایی چون بنیاد الهی، تحریف ناپذیری، نسخ ناشدگی و خردپذیری می‌توان دین حق را از غیر حق بازشناخت. بنابراین هر دین در دوره‌ی خود حق است و با آمدن دین مبین اسلام، ادیان پیشین منسوخ شده و ملزم به پیروی از این دین هستیم.

نجات اخروی امری ذومراتب است که بالاترین درجه‌ی آن وصول به مقام مقرین و پایین ترین درجه اش رهایی از دوزخ می‌باشد. پیروان دین حق (اسلام) بسته به مرتبه‌ی ایمان و میزان اعمال صالحشان به مرتبه‌ی ای از نجات نائل می‌شوند و پیروان دیگر ادیان، اگرچه از نظر فقهی در اسلام کافر محسوب می‌شوند، اما به لحاظ کلامی به کافر قاصر و کافر مقصر تقسیم گشته و سرنوشت اخروی گروه اول که کفر آن‌ها نه از روی عمد بلکه در اثر عذر و قصور است با گروه دوم که در عین شناخت حق و حقیقت، با آن عناد می‌ورزند، متفاوت است به طوری که گروه اول، مشمول رحمت و اسعه‌ی خداوند واقع شده و از مرتبه‌ی ای از نجات برخوردار می‌شوند اما گروه دوم سرنوشتی جز عذاب الهی ندارند. بنابراین از نظر اسلام حقانیت غیر از نجات بوده و رابطه‌ی لزومی بین آن‌ها برقرار نیست به این معنا که اسلام در باب حقانیت انحصارگرا اما در باب نجات شمول‌گرا می‌باشد و حداقل چیزی که از اصولی چون رحمت و اسعه‌ی خداوند، اصل عذر و قصور و ... می‌توان برداشت نمود، امکان نجات اکثریت است.

واژگان کلیدی: حقانیت، نجات، دین، پلورالیزم

فهرست مطالب

..... فصل اول: مفاهیم و کلیات	1
..... گفتار اول: کلیات	2
..... 1-1- بیان مساله	2
..... 1-2- اهمیت و فایده تحقیق	2
..... 1-3- اهداف تحقیق	3
..... 1-4- سوال اصلی	3
..... 1-5- سوالات فرعی	3
..... 1-6- فرضیه های تحقیق	3
..... 1-7- پیش فرض های تحقیق	4
..... 1-8- سابقه تحقیق	4
..... 1-9- روش تحقیق	4
..... گفتار دوم: مفاهیم	5

حقانیت		2-1
	5	
نجات		2-2
پلورالیزم	6	2-3
	6	
دوم:		فصل
	8	حقانیت
دین، کاشف		1
	9	حقانیت
دین	تعریف	2
	9	
دین	حقانیت	3
	10	چیستی
ادیان	تعدد	4
	11	
گرایی	انحصار	4-1
	11	
گرایی	شمول	4-2
	13	
گرایی	وحدت	4-3
	15	
دینی	پلورالیزم	4-4
	15	

دینی	پلورالیزم	های	زمینه	5-1
17.....				
دینی	و	سیاسی	لیبرالیسم	5-1-1
17.....				
نجات		آموزه		5-2
17.....				
کانت	شناسی	معرفت	نظریه‌ی	5-3
18.....				
پلورالیزم		طرفداران	دلایل	6-1
20.....				
اقتصادی	اجتماعی،	سیاسی،	مسائل	6-1-1
20.....				
ها	ارزش	و	معرفت	6-2
21.....				
..... شبهه				
23				
دینی	های	گزاره	دانستن	6-3
23.....				
کریم	قرآن	آیات	از	4-6
24.....				
دینی	متون	از	تفسیرها	5-6
27.....				

- 6-6- تعدد تفسیرها از تجربه‌ی دینی
28
- 7- پلورالیزم حقانیت (پلورالیزم دینی ناظر به حقیقت)
29
- 8- ادله‌ی بطلان پلورالیزم
31
- 8-1- دلایل درون دینی
31
- 8-1-1 خاتمیت و جاودانگی اسلام
31
- 8-1-2 ناسخیت اسلام
32
- 8-1-3 جامعیت و کمال دین اسلام
33
- 8-2- دلایل برون دینی
34
- 8-2-1 پلورالیزم مستلزم تناقض
34
- ..... شبیه
- 34
- 8-2-2 پلورالیزم خویش برانداز
36
- 8-2-3 حکم عقل بر حقانیت دین متأخر
36

گرای	نسبیت	مستلزم	پلورالیزم،	پذیرش	-8-2-4		
37.....							
دین	وحدت	تا	ادیان	وحدت	-9		
38.....							
دین	وحدت	بر	عقلی	دلایل	-9-1		
39.....							
ماهیت	حیث	از	دین	بودن	واحد	-9-1-1	
39.....							
قابلی	مبدأ	جهت	به	دین	بودن	واحد	-2-1-9
40.....							
فاعلی	مبدأ	جهت	به	دین	بودن	واحد	-9-1-3
41.....							
دین	وحدت		و	قرآن	-9-2		
41.....							
ادیان			اختلاف		-10		
43.....							
حقانیت	ی		ها	ملاک	-11		
45.....							
الهی			بنیاد		-1-11		
45.....							
دین	های		آموزه		-1-1-11		
45.....							

بعدی	یا	قبلی	دین	تأیید	-2-1-11		
		46.....					
اعجاز					-3-1-11		
		46.....					
ناشدگی			تحریف		-2-11		
		46.....					
ناشدگی			نسخ		-3-11		
		47.....					
پسین	حقه	شریعت	پیدایش	عدم	-1-3-11		
			47.....				
خاتمیت			ادعای		-2-3-11		
		47.....					
خردپذیری					-4-11		
		48.....					
حق	دین	های	ک	ملا	فلسفی	تبیین	-12
			50.....				
نجات			سوم:		فصل		
		52.....					
نجات			ماهیت			-1	
		53.....					
نجات			مراتب			-2	
		53.....					
نجات			مصادیق			-3	

54.....				
گناه	از	نجات		3-1-
55.....				
ظلمت	از	نجات		3-2-
55.....				
مظلومان		نجات		3-3-
55.....				
مؤمنان	و	رسولان	نجات	3-4-
56.....				
کفر	و	شرک	از	نجات
56.....				
اخروی	عذاب	از	نجات	3-6-
56.....				
نجات		پلورالیزم		4-
56.....				
5- حقایق عوامل و موانع نجات (حقانیت آموزه های دین اسلام)				
57.....				
نجات		عوامل		6-
59.....				
ایمان				1-6-
59.....				
ایمان		مفهوم		1-1-6-
59.....				

- 2-1-6- مراتب ایمان 60
- 3-1-6- نحوه‌ی تأثیر ایمان در نجات 62
- 6-1-4- مصادیق ایمان 63
- الف- ایمان به عالم غیب 63
- ب- ایمان به خداوند و یگانگی او 63
- ج- ایمان به معاد و چگونگی آن 64
- د- ایمان به رسالت انبیا و کتب آسمانی 64
- ه- ایمان به امامت و امامان - علیهم السلام 65
- 6-2-2- عمل صالح 65
- 1-2-6- مفهوم عمل صالح 65
- 2-2-6- ویژگی‌های عمل صالح 67

6-2-3- نحوه‌ی تأثیر اعمال صالح در نجات
67.....

4-2-6- مصادیق عمل صالح
69.....

الف- توبه
69.....

ب- خودسازی و تزکیه نفس
69.....

ج- جهاد و شهادت
69.....

د- اطاعت از خدا و پیروی از رسول اکرم(ص)
70.....

ه- صدق و راستی
70.....

و- تولی و تبری .....
71.....

ز- هجرت
72.....

6-2-5- رابطه‌ی ایمان و عمل صالح
73.....

6-3- عفو و بخشش الهی
77.....

6-3-1- مراتب عفو
77.....

عفو	مصادیق	6-3-2
	77.....	
78.....		الف- توبه
اسلام	در	توبه
	79.....	فلسفه‌ی
شفاعت		ب-
80.....		
شفاعت		1-
	81.....	اقسام
شفاعت		2-
	85.....	مراتب
شفاعت		3-
	86.....	اثر
شفاعت		4-
	86.....	افراد
شفاعت		7-
	88.....	موانع
نجات		7-1-گناه
88.....		
گناه	مصادیق	7-1-1
	89.....	
یتیم	مال	الف-
	89.....	خوردن

رباخواری	ب-	89.....
ج- کم فروشی		90.....
د- کفران نعمت های الهی		90.....
ه- اسراف و تبذیر		90.....
7-2- کفر و نفاق		91.....
اقسام کفر		92.....
فصل چهارم: رابطه ی حقانیت و نجات		94.....
1- رابطه ی حقانیت و نجات و اصناف سه گانه ی انسان ها		95.....
1-1 و 2 - مؤمنان و کافران		95.....
چند شبهه		99.....
1-3- مستضعفان		104.....
شبهه		106.....
2- تبیین فلسفی رابطه ی حقانیت و نجات از دیدگاه علامه طباطبایی (ره)		108.....

آن	به	منتهی	اصول	و	اکثریت	نجات	3-
110.....							
حق	برابر	در	تسلیم	اصل	3-1-		
110.....							
گسترده		رحمت	اصل	3-2-			
112.....							
مغفرت		تطهیر و	اصل	3-3-			
115.....							
سلامت			اصل	3-4-			
116.....							
عامه		هدایت	اصل	3-5-			
118.....							
شبهه							
120.....							
قصور		و	عذر	اصل	3-6-		
122.....							
شر	بر	خیر	غلبه	اصل	3-7-		
123.....							
گیری		نتیجه	و	بندی	جمع		
125.....							
مآخذ		و	منابع	فهرست			
127.....							

فصل اول: مفاهیم و کلیات

گفتار اول: کلیات

1-1- بیان مساله

حقانیت امری است که در همه‌ی ادیان مطرح است و در رابطه‌ی آن با تعدد ادیان موضوع گیری‌هایی صورت گرفته است که عبارتند از: انحصارگرایی، شمول‌گرایی، وحدت‌گرایی و کثرت‌گرایی (پلورالیزم). در میان این مواضع، کثرت‌گرایی مجال بحث بیشتری دارد و ادله‌ی برون دینی و درون دینی بر بطلان آن اقامه شده است و در نهایت با شناخت ملاک‌های باز شناسی دین حق از غیر آن، حقانیت دین متأخر- اسلام - که عقل نیز به پیروی از آن حکم می‌کند، روشن می‌شود. مسأله‌ی نجات- اخروی - از دیگر مسائلی است که مورد توجه ادیان می‌باشد چنانچه یکی از دغدغه‌های مهم دینی، میان پیروان ادیان مختلف این است که آیا حقانیت دینی و نجات، با هم رابطه‌ی مستقیم دارند یا اینکه نجات دایره‌ی وسیع‌تری دارد؟ نتیجه‌ی بررسی سرنوشت اخروی سه گروه از انسان‌ها که عبارتند از مؤمنان، کافران و مستضعفان، از دیدگاه علامه طباطبایی (ره) و شاگردان ایشان (شهید مطهری (ره)، آیت الله جوادی آملی و آیت الله مصباح یزدی)، پاسخی برای پرسش فوق از نظر اسلام خواهد بود.

1-2- اهمیت و فایده تحقیق

از آنجایی که جهان پر از ادیان و مذاهب مختلف و گوناگون است، این بحث نتایج فلسفی و کلامی مهمی دارد از جمله این نتایج، پاسخ به این است که آیا فلسفه آفرینش به هدف خود اصابت خواهد کرد و همگان از رحمت الهی برخوردار می‌شوند یا نه؟ فارغ از نتایج فلسفی-کلامی، این موضوع از نظر اجتماعی نیز مشتمل بر نتایج ارزشمندی است چرا که بی‌تردید یکی از ریشه‌های تنش و درگیری‌های اجتماعی در طول تاریخ همین نکته بوده است.

از نظر اخلاقی و تربیتی نیز این بحث ثمرات قابل توجهی دارد به گونه‌ای که اگر هر دینی به جای قطع و یقین به هلاکت و عذاب پیروان ادیان دیگر، احتمال نجات آنان - نه بیشتر- مطرح شود، در وضعیت روانی و اخلاقی افراد نرمش و آرامش بیشتری ایجاد می‌شود.

3-1- اهداف تحقیق

از آنجایی که افرادی به زعم اینکه پیرو دین حق هستند، خود را از انجام عمل صالح که از بال‌های نجات و رستگاری است معاف می‌دانند و نجات خود را حتمی، آگاهی از اینکه برخوردار شدن از بالاترین مرتبه‌ی نجات مستلزم توأم بودن ایمان به دین حق و عمل صالح می‌باشد، ضروری به نظر می‌رسد. همچنین آگاهی از اینکه پیروان دیگر ادیان (ادیان غیرحق) نیز با شرایطی به مراتبی از نجات دست می‌یابند، نتایج اخلاقی و اجتماعی مهمی را در پی دارد که اهمیت و ضرورت پرداختن به آن روشن به نظر می‌رسد.

شناخت و علم به رابطه‌ی حقانیت دین و نجات و به طور خاص از دیدگاه علامه طباطبایی (ره) و چندی از شاگردان برجسته‌ی ایشان را می‌توان از اهداف علمی این تحقیق برشمرد.

4-1- سوال اصلی

رابطه‌ی حقانیت و نجات از دیدگاه علامه طباطبایی (ره) و شاگردانش چگونه است؟

5-1- سوالات فرعی

- حقانیت به چه معناست؟
- ماهیت نجات چیست عوامل و موانع آن کدامند؟
- آیا پیرو دین حق بودن با نجات رابطه‌ی مستقیم دارد یا اینکه نجات دایره‌ی وسیع‌تری را شامل می‌شود.

6-1- فرضیه‌های تحقیق

- حقانیت هر دین در دوره‌ی خود، (نه در همه‌ی زمان‌ها) امری مقبول است.

- برخوردار شدن از بالاترین مرتبه‌ی نجات مستلزم ایمان به دین حق و عمل به دستورات آن دین است.

- انسان قاصر و انسانی که مستضعف فکری است و انسان مومن به دین حق اما غیر عامل به بعضی دستورات آن، هر یک دارای مراتبی از نجات هستند.

1-7- پیش فرض های تحقیق

- در جهان ادیان و مذاهب مختلفی وجود دارد.
- حقیقت جوئی از جمله‌ی گرایش های فطری انسان است.
- رهایی از رنج و عذاب و میل به رستگاری، مطلوب انسان است.

1-8- سابقه تحقیق

در خصوص این موضوع- با حدود و قیودش- تحقیقی وجود ندارد اما به طور کلی در کتاب «نجات، ادیان و فاهمه بشری» نوشته‌ی رضا حاجی ابراهیم به این موضوع پرداخته شده است.

پایان نامه‌ای با عنوان «نجات در عهد عتیق و جدید» (زهره فلاح‌زاده) که در آن همانطور که از عنوانش فهمیده می‌شود در خصوص دیدگاه علامه (ره) و شاگردانش نیست و از طرفی این پایان نامه در صدد بررسی رابطه‌ی حقانیت و نجات است که به این جهت آن هم توجهی نشده است. پایان‌نامه‌ای دیگر با عنوان «نجات شناسی در ادیان ابراهیمی» (حسن طالبی) یافت شد که در خصوص ادیان ابراهیمی به این بحث می‌پردازد.

«آموزه نجات از دیدگاه علامه طباطبایی (ره) با نگاهی بر مسیحیت» (مصطفی آزادیان) عنوان پایان‌نامه‌ای است دیگر که در آن اگر چه دیدگاه علامه (ره) را مورد نظر دارد اما مقید است به «با نگاهی بر مسیحیت» و همچنین به دیدگاه شاگردان علامه (ره) نپرداخته است و دیگر آن که رابطه‌ی حقانیت و نجات از دیدگاه علامه و شاگردانش در آن مورد نظر نیست.

9-1- روش تحقیق

روش پژوهش، توصیفی-تحلیلی، روش گردآوری کتابخانه ای و ابزار گردآوری فیش برداری می باشد.

گفتار دوم: مفاهیم

1-2- حقانیت

برای رسیدن به معنای واژه‌ی حقانیت بیان معنای دو واژه‌ی زیر مطلوب است:

الف- حق، مصدر و به معنای وجوب و ثبوت است و البته، معمولاً به معنای وصفی یعنی واجب و ثابت به کار می‌رود. هنگامی که می‌گوییم: «حق الامر» یعنی آن امر واجب و ثابت شد و هنگامی که می‌گوییم: «حق لك و يحق لك و حق عليك ان تفعله»، یعنی انجام آن فعل بر تو واجب گردید.^۱ طبرسی می‌گوید: «الحق وقوع الشيء في موضعه الذي هو له، فاذا اعتقد شيء بضروره او حجه فهو حق لانه وقع موقعه الذي هو له و عكسه الباطل»^۲؛ حق عبارت است از وقوع شیء در جایگاه خودش. هرگاه به سبب هدایت یا برهان، اعتقاد به چیزی پیدا شود، حق است؛ چرا که در جایگاه خود واقع شده و ضد آن، باطل است.

ب- حقانی: منسوب به راستی و درستی، از روی حق و عدالت.^۳

بنابراین حقانیت که مصدر واژه‌ی «حقانی» است به معنی حقانی بودن و از روی حق و عدالت بودن آن امر است که در این تحقیق امر منسوب به حق، دین است.

علامه طباطبایی (ره) فرموده اند:

«اضافه کردن دین بر کلمه حق، اضافه موصوف بر صفت نیست تا معنایش آن دینی باشد که حق است، بلکه اضافه حقیقه است، و منظور آن دینی است که منسوب به حق است، و نسبتش به حق این است که حق اقتضاء می‌کند انسان آن دین را داشته باشد، و انسان را به پیروی از آن دین وادار می‌سازد.

1- احمد سیاح، فرهنگ بزرگ جامع نوین، ترجمه ی المنجد، ج 1، ص 16، تهران: اسلام، 1373، ص 321
2- طبرسی، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ج 4-3، ص اول، بیروت: دار احیاء التراث العربی، 1406، ص 644
3- لويس معلوف، المنجد فی الغه، ج 21، بیروت: دارالمشرق، بی تا، ص 144

و اگر با این حال می گوئیم دین، انسان را به حق می رساند این گفتار مثل تعبیر به «طریق حق» و «طریق ضلالت» است که به معنای طریقی است که برای حق و یا طریقی است که برای باطل است، و یا به عبارتی دیگر، به معنای طریقی است که غایت و هدف آن حق و یا باطل است.^۱

2-2- نجات

«نجات» مصدر فعل «نجا»، «ینجو» بوده و اصل اولیه آن دلالت بر انفصال از شیء و جدا شدن دارد.^۲ بیشترین استعمال این واژه در مفهوم ضد هلاکت و به معنای خلاص شدن و رهایی یافتن و سالم ماندن از آن چیزی است که ناخوش و ناپسند است.^۳ در این تحقیق نجات اخروی مورد نظر است که مراد از آن رهایی از عذاب سخت قیامت و در نهایت رسیدن به فوز و فلاح است.

2-3- پلورالیزم

از نظر لغوی پلورال^۴ به معنای جمع (در مقابل فرد) و پلورالیزم^۵ به معنای کثرت انگاری، کثرت باوری، کثرت گرایی و چند گرایی می باشد.^۶

پلورالیزم یا تکثر ادیان از مباحث «فلسفه‌ی دین» است که در قرن حاضر به صورت جدی متفکران غرب آن را مطرح کرده‌اند. پلورالیزم دینی انواعی دارد که عبارتند از کثرت انگاری در باب نجات و کثرت انگاری در باب حقانیت و صدق که قرائت و معنای شایع و متبادر پلورالیزم دینی، پذیرفتن حقانیت تمامی ادیان یا کثرت انگاری در باب صدق است که لازمه‌ی آن تعدد صراط‌های مستقیم است. پلورالیزم و تکثر گرایی در دو سطح قابل تصور است:^۷

1- تکثر گرایی برون دینی: به این معنی که ادیان متعددی وجود داشته باشند و همه آنها بهره‌ای از حقیقت و سعادت داشته باشند.

1- محمد حسین طباطبایی، المیزان، ج 9، مترجم: محمد باقر موسوی همدانی، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، بی‌چاپی تا، ص 320

2- حسین راغب اصفهانی، مفردات الالفاظ القرآن، تحقیق: صفوان عدنان داوودی، ج اول، بیروت: دارالقلم، 1408، ص 792

3- لوئیس معلوف، المنجد فی الغه، ص 793

4- plural

5- pluralism

6- مهدی دهباشی، فرهنگ جامع اصطلاحات فلسفی، تهران: ریسمان، 1390، ص 442

7- عبدالله جوادی آملی، دین شناسی، ج اول، قم: اسراء، 1381، ص 186

2- تکثرگرایی درون دینی، یعنی در دین واحد، تفسیرهای گوناگونی وجود داشته باشد - که این تفسیرها در صورت فرق و مذاهب متجلی گردد - و ما همه آن تفسیرها را صاحب حقیقت دانسته و برای رسیدن به فلاح و سعادت کافی بدانیم. در این تحقیق تکثرگرایی برون دینی مورد نظر است .

«پلورالیزم» نخستین بار در حوزه‌های کلیسا به کار رفت و به اشخاصی که در کلیسا دارای مناصب و مشاغل متکثری بودند، اطلاق می‌شد. گویا این اصطلاح را اولین بار «لوتسه» در سال 1841 میلادی در کتاب خود به نام «ما بعدالطبیعه» وارد فلسفه کرد. این اصطلاح، به عنوان «پلورالیزم دینی» در جهان مسیحی در دهه‌های اخیر، توسط «جان هیک» (متولد 1922 م.) طرح و ترویج شده است.

موضوع این بحث، بررسی دین و ابعاد و مراتب گوناگون آن است؛ به طوری که در حوزه‌های مختلف فلسفه دین، فلسفه اخلاق، حقوق و سیاست، کاربردهای متفاوتی دارد و حد مشترک تمام آنها، به رسمیت شناختن کثرت در برابر وحدت است و غایت آن، اثبات حقانیت برای همه ادیان و فرق است. بنابر نظر اکثر دانشمندان غرب، کثرت گرایی دینی بر آن است که ثابت کند ادیان گوناگون، همگی می‌توانند مایه رستگاری یا کمال نفس پیروان خود شوند؛ چنان که در «هندوئیسم» تصریح می‌شود که برای نیل به رهایی یا رستگاری راه‌های بسیاری وجود دارد.¹

پلورالیزم دینی دارای انواعی است که اولین نوع آن، پلورالیزم هنجاری یا اخلاقی است که به معنی همزیستی مسالمت آمیز در میان پیروان ادیان برای جلوگیری از جنگها و مخاصمتهای می‌باشد؛ به این معنی که کثرت ها را به عنوان واقعیت ها و مصالح اجتماعی بپذیریم البته نه به این معنی که در حقیقت هم قائل بر کثرت باشیم. این معنی در متون دینی و روایی و سیره پیامبر و ائمه دیده می‌شود که بر زندگی مسالمت آمیز تأکید نموده‌اند.² آثار اولیه جان هیک درباره کثرت گرایی دینی بر این نوع، متمرکز بوده است . به عقیده‌ی وی، برای مؤثر واقع شدن کثرت گرایی هنجاری، وجود کثرت گرایی دینی ناظر به

¹ - اکبر اسدعلیزاده، فرهنگ واژه‌ها (پلورالیزم)، مبلغان، شماره 57، شهریور 1383، ص 149/پایگاه مجلات تخصصی www.noormags.com

² - محمد تقی مصباح یزدی، پرسش‌ها و پاسخ‌ها، ج (5-1)، قم: موسسه امام خمینی (ره)، 1388، ص 63

نجات، دست کم به لحاظ روان شناختی ضرورت دارد.¹ نوع دوم و سوم آن، به ترتیب پلورالیزم نجات و پلورالیزم حقانیت می باشند که هر کدام در جای خود توضیح داده خواهد شد.

---

¹ - محمد لنگه‌اوزن، اسلام و کثرت گرایی دینی، مترجم: نرجس جواندل، چ اول، قم: یاران، 1379، ص 34